

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію Воскобойнікової Юлії Василівни
«Регентська діяльність як системне явище сучасної православної
культури», представлену на здобуття наукового ступеня доктора
мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури

Дисертація Воскобойнікової Ю.В., присвячена дослідженню регентської діяльності як системного явища сучасної православної культури, є спробою системного культурологічного аналізу проблеми церковного співу в історії музичної культури людства, що в добу глобалізації набуває особливого звучання як проект збереження духовності й миротворення на землі. Релігійно-духовна культура завжди була частиною життя народу: в ній втілювались риси його характеру, психології, особливості побуту, сторінки історії, закарбувалася піднесена частина життя суспільства; у ній накопичено величезна кількість творів високої естетичної та етичної цінності (І. Кошміна). Занурюючись до масиву джерел, пов'язаних із висвітленням історії та сьогодення православної культури та її музичної проекції, дослідниця, спираючись на багаторічний власний досвід регента, розмірковує з кола вузлових проблем регентознавства – у такий спосіб заявляє про його окремий статус як міждисциплінарного напрямку гуманітарного знання. На її думку, «регентознавство має вирішити численні теоретичні, практичні, методичні та методологічні завдання, пов'язані з означеною галуззю хорової культури. Основним предметом наукового дослідження регентознавства є регентська діяльність, адже вся інша проблематика цього наукового напрямку так чи інакше перебуває у полі творчої діяльності регента» (с. 18).

Понятійний апарат регентознавства (1.1) на сьогодні є сформованим, зокрема, щодо сфери регентської діяльності науковцем сфокусовано коло понять таких її визначальних аспектів як: церковно-співоча традиція, діяльнісний, специфічно-музичний. Акцентовано увагу на міжкультурних зв'язках у формуванні православної музики (с. 29); значному впливі українського чернецтва, українських майстрів, починаючи з середини XVII

ст., на слов'янську церковно-співочу традицію (с. 30) та систему музичної освіти Нового часу (с. 31). Спираючись на думку про наявність у регентознавстві широкого, перспективного та «перманентного» предмету дослідження й відповідної специфічної методології (с. 40), авторка вибудовує і схематично відображає його структуру, що поєднує у собі історію, теорію і практику (с. 42). Зазначимо подання у схемі актуальної методології досліджуваної науки (методика дослідження історії регентської справи, аналіз та типологізація явищ церковно-хорової культури та регентської діяльності, дослідження особистого регентського надбання, комплексна методологія регентської освіти), зміст якої, власне, є концептуальним фундаментом дослідження Воскобойнікової Ю.В., що надбудовується у розділах 2-6 дисертації.

В аналізі наукового статусу досліджень регентської діяльності у контексті православної культури (1.2) викреслюється, з авторською оцінкою ступеню розробленості, поступове формування аспектного поля регентознавства, зокрема, наступні його вектори: виявлення малодосліджених та несистематизованих питань історії та практики церковно-хорової творчості, таких як дешифрування ненотованих рукописів, збереження монодійної спадщини та ін.; розшифрування невменних та крюкових записів; проблеми вокальної, диригентської, теоретичної підготовки майбутніх регентів, отже, суто хормейстерська методологія; теорія канону в мистецтві; проблематика сучасного репертуару церковних хорів; виявлення диригентських здібностей; музичний слух як міжнауковий об'єкт дослідження; співацька артикуляція; інтерпретація церковних хорових творів; вивчення хорового колективу як системи. Доведено, що «наявна наукова література складає досить міцний фундамент для досліджень цієї галузі, при цьому потребуючи залучення багатьох міждисциплінарних зв'язків, які б забезпечили якісний обмін інформацією з такими галузями як філософія, культурологія, соціологія, етика, музикознавство, лінгвістика та ін.» (с. 74). Методологія дослідження

регентської діяльності (1.3) базується на культурологічному підході з актуалізацією розуміння феномену культури дияконом Андрієм Кураєвим; філософському, аксіологічному, антропологічному, семіотичному, системному, синергетичному підходах; залучаються математичні й інформаційні засоби пізнання, широка палітра теоретичних та емпіричних методів, що схематично представлено у структурі дослідницького процесу регентської галузі (с. 62).

Системний підхід до регентської діяльності уособлений у змісті розділу 2, у декількох ракурсах. Розглядаючи структуру та системні зв'язки регентської діяльності (2.1), дослідниця демонструє дієвість потенціалу обраного нею системного підходу до досліджуваного феномену у його різнорівневих виявах: хор як соціальна система, ієрархія «регент – співаки»; система диригентської діяльності зі структурою, функціями, засобами, метою і завданнями; система типів диригування, система складових професійного мислення диригента, система видів діяльності диригента, система функцій регента та ін. Все це разом надало їй можливість класифікувати регентську діяльність як відкриту складну спеціалізовану соціальну систему, що належить до кількох надсистем, пов'язана з ними низкою окремих функцій, має їх специфічні ознаки та використовує спеціальні знання, притаманні цим надсистемам (с. 112). Інноваційним значенням володіють розпорошені у тексті підрозділу дискурси про універсальний тип диригування, морально-етичний регламент як класифікаційну ознаку для типологізації хороших колективів, небезпечність діяльності українських регентів у радянський період та ін., що різнобічно підтверджує культуромісткість феномену регентської діяльності. Зазначено, що «естетика музичного оформлення богослужіння має дуже велике значення, і провідну роль у її створенні відіграє саме регент. Але регент, який знає специфіку богослужіння, знайомий з певними рамками канонічного мистецтва і разом з тим – професіонал хорової справи. Лише такий фахівець може найбільш гармонійно поєднувати дві

сторони богослужіння, створюючи виразний музичний план, що точно відповідає обрядовому. Такий підхід вимагає від регента глибокого знання як музично-хорових, так і спеціальних церковних дисциплін» (с. 91).

Розробляючи авторську типологію регентської діяльності (2.2), дослідниця, як внутрішні підсистеми її індивідуального виду, презентує діяльність уставщика, псаломщика, регента обіходного хору, регента правого хору. «Зовнішні» підкласи індивідуального виду є актуальними сьогодні: регент-композитор, регент-аранжувальник, регент-розспівщик, регент-науковець, регент-медіафахівець. Колективні види діяльності сфокусовані у формах концертних виступів, місіонерсько-просвітницьких та благодійних заходів. Критеріями типології, яка активує мотиваційну сферу регента, дослідниця обирає: кадрові, матеріально-технічні та фінансові умови діяльності. Визначено етапи регентської діяльності (цілепокладання, цілевиконання, рефлексія). Авторка вважає, що «кожний різновид регентської діяльності є ширшим за базову структуру, тобто формується не шляхом спеціалізації як обмеження функцій, а шляхом додавання, поглиблення й розширення знань, навичок та вмінь до відповідної сфери. Таким чином, всі види регентської діяльності сприяють особистісному розвитку регента, розвитку колективу, яким він керує, та підвищенню його суспільної ролі» (с. 104).

Зміст регентської діяльності повнокровно реалізується завдяки функціонуванню системи богослужбової комунікації (2.3), що має циклічно-замкнену форму і полягає у послідовній об'єктивації інтонованого змісту богослужіння у свідомості, і, відповідно, діяльності всіх учасників богослужіння (с. 113). Відомо, що під час богослужіння людина відчуває релігійні переживання, подібні до естетичного катарсису: зокрема, таїнство причастя супроводжується полегшенням та втіхою, які не можна передати словами. Отже, богослужіння має катарсичне, очищувальне значення, воно здійснює сугестивний вплив на людину комплексом видів релігійного мистецтва і доводить віруючого до стану релігійного катарсису. В

тексті підрозділу послідовно представлені складові комунікативної системи: реципієнт, який сприймає богослужбовий, у тому числі музичний, текст та комунікант, який цей текст транслює, надає йому творчого осмислення. Усі активні канали богослужбової комунікації, по яких циркулює інформація (вербальний, акустичний, пластичний, вербально-акустичний, вербально-емотивний), відображено схематично як систему базової комунікації у богослужбовій регентській діяльності (с. 110). Авторка підкреслює і зворотній зв'язок між регентом та богослужбовою традицією, який реалізується культуротворчим та культурозберігаючим шляхами. «Регент як провідник традиції, що втілює її у житті церковної спільноти, з одного боку, має вплив на її трансформацію та розвиток, з іншого – саме регент може сприяти збереженню тих чи інших співочих традицій за своїм власним вибором» (с. 111).

Теоретичне мислення авторки дисертації яскраво виявилось у розділі 3, де системне уявлення про сучасний церковний хор подане через структурно-функціональний та типологічний аспекти, поєднані ідеями творчої діяльності й ідеаціональної соборності. «Ідеаціональна соборність звертається до образу Христового в людині, до самої серцевини її релігійного почуття, забезпечуючи духовну платформу єдності у різноманітності, яка набуває особливих властивостей, подібних не до «синтезу», а до «синкретизму». Саме соборність молитовного почуття є умовою синергійного ефекту соціокультурної системи, якою є церковний хор» (с. 117). Розглянуто етапи формування церковного хорового колективу, поширені класифікації хорів за типом храму, в якому вони служать (С. Хватова), на основі чого запропоновано авторську типологію - за місцем служіння, за типом храму та за стилістикою піснеспівів. Викликають інтерес розлогі дискурси про мотивацію перебування півчих у колективі, стильові напрями сучасного слов'янського церковного співу, стиль співу церковних колективів зарубіжжя, форми активності церковних колективів, особливості організації роботи у церковно-хоровому колективі,

функції церковного хору, функціональні групи та функціональні ролі хористів, які торкаються соціально-психологічної сфери і творчих пріоритетів співаків. На с. 155 у вигляді таблиці представлено рекомендовані моделі функціональної структури церковного хору залежно від складу (4, 8, 12, 16, 20 півчих).

Потужний практичний досвід регентської роботи авторки яскраво виявився у розділі 4, присвяченому осмисленню вузлових проблем специфіки церковно-хорового виконавства. Незважаючи на те, що «церковне мистецтво нашого часу є широко доступною і духовно значущою галуззю вітчизняної культури: проводяться численні фестивалі православної музики, відроджується концертна практика, здійснюються записи аудіо- та відеоматеріалів, як тематичних (присвячених церковним святкам або подіям), так і авторських (композиторські цикли або збірники) та ін.» (с. 160), богослужбовий репертуар (4.1) характеризується регламентованістю. Регент, для якого є прогнозованою системна нестабільність складу хору, має різні за складністю і за характером «комплекти» репертуару, вирішує ситуативні проблеми складу колективу за рахунок співаків-«універсалів», ретельно формує репертуарний фонд (лабільний та компромісний) на основі п'яти критеріїв, що знаходяться у взаємодії (с. 163). Перебіг національних сучасних репертуарних православних традицій доводить поширеність давніх розспівів й велику амплітуду залучення авторської музики (від майстрів XVIII ст. до сучасних композиторів) (с. 169).

Питання психоакустики обертонального слуху в регентській діяльності (4.2) розкрито на основі дискурсів про хорове акапельне інтонування (хоровий стрій і хоровий ансамбль), акустичні дослідження звуку і спектральний аналіз тембру хору, музичний рух в інтерпретації І. Алдошиної та ін., виходячи до висновку спроможності людини керувати обертонами звучання свого голосу, а отже, й розвитку важливого у церковному виконавстві обертонового слуху (с. 177-178).

Розглядаючи питання сутності православного мистецтва та його культуротворчого змісту необхідно відзначити культуру Слова як його фундамент. Релігійна мова є особливою: у нерозривності слова та мовчання як виразі буття – життя та смерті, раціонального та ірраціонального – уособлюється система універсальних символів і змістів, якими виражається надчуттєве, трансцендентальне (В. Шелюто). Розспіваний Логос як основа богослужіння (с. 180) активує у регентознавстві проблеми хорової дикції (4.3), зокрема: дикційного комплексу (інтерпретація Т. Овчиннікової), орфоепії церковнослов'янської мови, постановки наголосу в словах, порушення правильного розуміння слів-омонімів, нетипової для сучасної мови структури речень, виконання загальних дикційних правил; оволодіння дикційними методиками минулого і сучасності, методами адаптації хорової дикції до акустичних умов приміщення тощо. Текст підрозділу містить аналіз дикційних методик славетних православних колективів та відповідні до його змісту таблиці.

Важливого значення для розвитку теорії виконавської інтерпретації православної музики набуває відповідний підрозділ (4.4) з його принциповою настановою, що «інтерпретування у регентській діяльності відбувається лише у сфері православної духовної класики та монодійних розспівів (особливо тих, які зберігаються та виконуються за невменними записами). Інтерпретація обіходного чотириголосся фактично обмежується пристосуванням тексту до гласового розспіву та його логічному розділенню на рядки» (с. 219). Як культуровідповідні явища розглянуті феномени інтерпретації, адекватної інтерпретації, загальні та специфічні критерії адекватності (О. Котляревська) з умовиводом, що «інтерпретація будь-якого художнього твору має бути адекватною авторському задуму за певними критеріями, адекватною виконавському стилю та типу мислення інтерпретатора, містити у собі рухому й інваріантну складові твору і, як наслідок, відповідати культуротворчій та культуровідповідній тенденціям у виконавській майстерності» (с. 200). Висвітлення питання

інтерпретування богослужбової хорової музики здійснене на основі дискурсів про літургійні та авторські паралітургійні співи; характер сучасного виконання творів Д. Бортнянського, що за рядом показників не співпадає з минулим; голосові реєстри (за В. Ємельяновим); питання, що постають перед інтерпретаторами зразків стародавніх розспівів як особливої сфери інтерпретації; варіантність фольклорного твору і канонічних богослужбових піснеспівів та ін. Виклад теоретичних роздумів авторки підтримується схемами інтерпретаційних версій у професійно-композиторській творчості, у фольклорній музичній творчості, піснеспіву «О Тебе радується...».

Майстерне оволодіння методологією історико-теоретичного мистецтвознавства на матеріалі культуротворчої діяльності православних регентів на межі ХХ-ХХІ ст. авторка дисертації демонструє у розділі 5. Так, при вивченні національно-культурних типів сучасного православного церковного співу (5.1), нею враховане географічне та геополітичне положення держав, кількісне представництво православних серед корінного населення конкретної місцевості, культурно-історична ситуація, що сукупно вплинуло на формування і поширення того чи іншого типу співу, становлення його монотрадиційних та мультитрадиційних парадигм. Викликають інтерес міркування дослідниці щодо діаспорних співацьких традицій, що «суттєво залежать від походження та підпорядкування тієї чи іншої Церкви, адже умови існування релігійних громад є різними» (с. 230). З історико-біографічними подробицями викладене буття відомих православних хорів світу – у такий спосіб фокусується ідея культуротворчого потенціалу релігійного мистецтва, розглядаються православні цінності як елементи внутрішньої структури особистості, відібрані та закріплені життєвим досвідом людини; вісь свідомості, яка забезпечує спадкоємність поведінки і діяльності, стійкість особистісних поглядів. Доказом обґрунтування нерозривної єдності православної церкви виступає ідея про те, що вона зумовлена споконвічними євангельськими

істинами і, відповідно до цього, незалежно від реальних суспільних відносин сутність її залишається незмінною.

З великою повагою, яскраво вираженим визнанням сили віри, таланту, високого професійного рівня автором створені портрети: композитора та педагога монахині Іуліанії (Денисової) (5.2), художнього керівника сербського хору «Мелоді» Дівни Любобєвич (5.3), регента храму Успіння Пресвятої Богородиці у Пекіні Ніни Старостіної (5.4), українських регентів-науковців і педагогів – В'ячеслава Бойка, Ігоря Сахна, протоієрея Димитрія Болгарського, Олександра Тарасенка (5.5), а також концертуючих регентів Харкова – Василя Конарева, Ігоря Сахна, Федора Воскобойнікова, Вікторії Воскобойнікової, Якова Воскобойнікова, Юлії Воскобойнікової, Анни Щеглової, Юлії Гольцової, Максима Сидорова, Гліба Жолобенка (5.6). Таблиця рівня професійної музичної освіти учасників провідних церковних хорів Харкова (с. 314) підтверджує високий рівень професіоналізації сучасної регіональної православної музичної культури.

Аналіз сучасного стану регентської освіти та її перспектив здійснений у розділі 6. Декларуючи, що «історія християнської регентської освіти свідчить про переважне значення особистого навчання у процесі співацької практики» (с. 321), авторка розробляє її типологію, аналізує організаційні та технологічні особливості регентського навчального процесу. У типах авторської школи, відділення духовного навчального закладу, спеціалізації у світському закладі вищої освіти, перспективній формі творчого інтенсиву функціонує відновлена, починаючи з останніх двох десятиліть ХХ ст. система регентської освіти (6.1). Продуктивним є досвід розглянутих навчальних інституцій, зокрема, Літньої школи Академії православної музики. Православне мистецтво характеризується софійністю – єдністю краси і мудрості, краси і моралі, що історично були нерозривно пов'язані та сприймалися як синоніми. Божественна краса слугувала основою морального світопорядку, переконливою силою Істини. Саме тому православне

мистецтво належить до найдавніших засобів виховання. Воно втілює ідею виховуючого навчання, спрямовує на пізнання, означене добром (О. Позов).

Організацію музично-професійної освіти регентів у духовних навчальних закладах (6.2) презентовано на прикладі діяльності Регентсько-співацького відділення Харківської духовної семінарії, а саме – деталізації змісту та структури навчального процесу. Унікальною ознакою, у сфері регентської підготовки, для харківської регентської школи є навчання з дисципліни «Традиційні розспіви». Метою дисципліни є засвоєння візантійського та знаменного розспівів, а також навчання співу за невменним записом. «Через монодійні наспіви, що викувані століттями християнського подвигу, вихованці прилучаються до аскетичного духу богослужіння» (с. 351). Формування спеціальних регентських навичок виконання хорової псалмодії (відповідність текстовій ритміці, випередження текстової логіки та випереджальний показ, показ асиметричних конструкцій тощо), на думку дослідниці, потрібно відпрацьовувати у колективних тренінгах (с. 363). Вони є ефективним напрямом у розвитку методики викладання диригування, оскільки, при невеликих витратах часу, підвищують зацікавленість студентів, започатковують та розвивають їх педагогічні навички, надають практику вербального спілкування, допомагають вільно володіти своїм тілом тощо (с. 369).

Культура наукового мислення науковця яскраво виявляється у тексті дисертації, зокрема, у дискусіях з науковцями і доведенні власної точки зору: с. 160-161 – з Ю. Карповим щодо додаткових критеріїв вибору репертуару, с. 194 – з О. Котляревською щодо детального підходу до проблем адекватності інтерпретування, с. 202 – виклад власної точки зору щодо концертної спадщини Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя та ін. Позитивною рисою дослідження є, на наш погляд, широке використання соціокультурного, психолого-педагогічного контекстів дослідження.

Позитивно оцінюючи результати наукового дослідження Воскобойнікової Ю.В., хотілося б зупинитися на зауваженнях та сформулювати запитання до дисертантки. Для покращення сприймання текстової форми дисертації краще було б логічно поєднати завдання дослідження і загальні висновки. Дещо нетрадиційним є обсяжне представлення методології дослідження в 1.3 після викладення її у вступі. Вважаємо, що з урахуванням змісту діяльності хору можна було б представити його одразу (с. 76) не як соціальну, а соціокультурну систему (що Ви здійснюєте в подальшому тексті). Дискурс про структуру регентської діяльності на с. 92-97 слід було б підняти вище, до підрозділу 2.1 з однойменною назвою. Визначення регентської діяльності (с. 96) не містить доречної змістової вказівки на православ'я як релігійне вчення, його можна було б розширити, оскільки релігія, як елемент духовної культури, проявляє риси різних духовних явищ й одночасно внутрішні закономірності розвитку, зокрема, передбачає визнання факту існування особливих релігійних переживань, «релігійних почуттів». На с. 193 вислів «жанри творчої роботи» є невдалим, оскільки йдеться про її види. Інколи зустрічаються дещо категоричні вислови щодо попередньої невивченості ряду питань з проблеми, розлогі перекази наукових джерел, не підкріплені посиланнями на джерела (с. 93, 97, 101 – 103, 225, 228, 229, 236, 238-242, 244, 247) і подекуди на сторінки (с. 194, 198, 200, 221-223, 225). Не наводиться у бібліографії, але на наш погляд, у контексті представленої харківської школи диригування, можна було б здійснити посилання на навчальний посібник харківського науковця, доктора педагогічних наук, професора Тетяни Смирнкової «Хорознавство. Історія, теорія, методика», третє, доповнене видання якого здійснене у 2018 р.

Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження адекватно відбилися у 36 публікаціях.

Матеріали дисертації достатньо повно апробовані на численних наукових конференціях міжнародного і Всеукраїнського статусу.

Зміст автореферату відповідає концепції дисертаційного тексту, що повністю відобразилося в публікаціях авторки.

Вкажемо на запитання до дослідниці:

1. Сформулюйте, будь ласка, Вашу точку зору щодо співочої аскетичності (с. 90) та естетичний ідеал православного співу сьогодні, в умовах глобалізаційної культури та поліконфесійності.
2. На с. 120 Ви залучаєте вислів про критерії регентської влади в колективі. Деталізуйте, будь ласка, Вашу точку зору з цього питання.
3. Доведіть вмотивованість поєднання, в межах дослідження, системного і синергетичного підходів.
4. Сформулюйте, будь ласка, Ваше особисте відношення до проблеми тембрового академізму (с. 130) у практиці церковних хорів.
5. У роботі охарактеризовані інтерпретаційні відмінності при виконанні духовних творів в умовах богослужіння і в концерті, а також подані певні рекомендації щодо особливостей виконання духовної музики в різних умовах храмової акустики. Чи можливо сформулювати подібні рекомендації для акустичних умов концертного залу при виконанні духовної музики?
6. У роботі недостатньо чітко окреслені перспективи регентського освіти з урахуванням здійснення такої підготовки і у світських навчальних закладах. Деталізуйте, будь ласка, ці перспективи з Вашої точки зору.

Викладені зауваження і побажання не є концептуальними і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи, яка є самостійним завершеним дослідженням, а здобуті результати забезпечують вагомий внесок в теорію та історію культури, регентознавство, музикознавство.

Підсумовуючи зазначене вище, наголошуємо, що наукові результати дослідження Воскобойнікової Юлії Василівни є особистим досягненням дисертанта, новаторськими за змістом, відповідають встановленим вимогам

